

- ³ До речі, повністю змістом лекцій О. Кошиця скористався А. Рудницький в своїй праці "Українська Музика" (Мюнхен, 1963) в розділах, присвячених народній пісні і церковній музиці.
- ⁴ З листування О. Кошиця до В. Беневського у 20-ті рр. проступає неймовірно сильне бажання митця репатріювати. — В кн.: *О. Кошиць*. Листи до друга (1904–1931). — Упорядкув., опрац. текстів, коментарі, вступна ст. і покажчик імен — Л. О. Пархоменко. — К., 1998.
- ⁵ Усвідомлене запам'ятовування пісень співпало з періодом навчання (1884–1901).
- ⁶ *Кошиць*. О. Спогади. Передмова М. Головащенко. Післямова М. Слабошпицького. — К., 1995.
- ⁷ Тут же під назвою "Пісні у моїй життєвій подорожі" подано 80 назв пісень (с. 372).
- ⁸ "Служби Божі (у батьківській церкві), — писав Кошиць, — було обставлено поетично, широко й благоліпно, читання й спів були прості, ясні й зрозумілі". (Спогади, с. 56).
- ⁹ Гімноподібну мелодію колядки "Бог предвічний народився" опрацював Ф. Ліст в Угорській рапсодії № 9 для ф-но.
- ¹⁰ На початку 60-х рр. ХХ ст. великодні ігри, хороводи можна було спостерігати на церковних подвір'ях на Івано-Франківщині (тоді Станіславщині). У тих хороводах брали участь і хлопці, але співали лише дівчата.
- ¹¹ Ця ділянка українського музикознавства була заборонена. Видана 1922 року "Історія Української музики" М. Грінченка з великим розділом про церковну музику та "Огляд історії української церковної музики" Б. Кудрика (Львів, 1937) стали актуальними у зв'язку з відродженням у 60-ті рр. інтересу до української партесної музики XVII–XVIII ст. Творчість М. Дилецького, М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя здобула право на сценічні та наукові інтерпретації.
- ¹² Моралістичні й релігійні пісні підготували ґрунт для їх появи.
- ¹³ З метою полегшення розуміння народом релігійних текстів у відправах, Лютер (1483–1546) на основі народних пісень створив хорал з невибагливою гармонізацією.
- ¹⁴ Цікава інформація про те, що рівно 100 років тому назад (1898) було організовано збір хорової музичної літератури XVII–XVIII ст. з території колишньої Росії і вивезено на збереження до бібліотеки Московського Синодального училища. Український внесок у цю справу величезний (с. 36–37).
- ¹⁵ *Кошиць* О. З піснею через світ. Перший том. Вінніпег, 1986. — С. 75–80.

Ігор Качуровський

УКРАЇНСЬКА ЕТНОПСИХОЛОГІЯ І НАЦІОНАЛЬНА РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА ПОЕЗІЯ

Містичне почуття — це почуття єдності індивіда з Абсолютом; воно, — як і всі явища в житті людства, — підвладне законам хвиль чи коливань: у добу спокою й добробуту занепадає, маліє й міліє, у часи катастроф — поширюється й поглиблюється. Слово як таке, а мистецьке, естетично оформлене й організоване зокрема, завжди було для людини засобом звернення до Божественного Начала (байдуже, чи плюралістично роздібненого на масу богів і божеств, а чи сконденсованого в постаті Єдиного Бога, Творця і Вседержителя).

Щоб не повторюватись і не заходити надто далеко, киньмо оком лише на Середньовіччя.

Французька література починається "Кантиленою про святу Евлялію" та "Піснею про Олексія, Божого чоловіка". Біля джерел італійської літератури бачимо такі імена, як святий Франческо з Ассізі — із його "Піснею до брата сонця" і молитвами — та Якопоне да Тоді із ліричною поемою "Donna de Paradiso". А далі височіє колосальна постать Данте.

У німецькій літературі Середніх віків після поганських "Мерзе-бурзьких заклинань" приходять "Вессобрунська молитва", вже християнська. А потім виростає християнсько-містичний куртуазний епос з творами Гартмана фон Ауе та Вольфрама фон Ешенбаха...

Так само до нас у часи Київського князівства, разом із християнством, прийшла й християнська література — головно з Візантії, а часом і з дальших країн (маю на думці християнізовану біографію Будди "Сказання про Варлаама та Іоасафа").

А непевні часи Середньовіччя, коли сторіччями провадилися війни усіх проти всіх – васала з васалем, васала із сюзереном, сюзеренів – поміж собою, коли не було ні сина, ні брата, якому можна було б довіритися (для розквіту феодалізму, казав Ярхо, характерна боротьба поміж членами роду – мова йшла про роди шляхетські), коли винищувалися цілі країни, – людина шукала чогось сталого, незмінно-непроминального; в неї зростала віра, що існує Благий Абсолют, і той, хто до нього наблизився, стає непідвладним темній силі земного зла. Тому шойнозгаданий російський медієвіст (а мій професор) Борис Ярхо любив повторювати: “Звичайно говорять про морок Середньовіччя та про світло Відродження; з таким самим правом можна говорити про світло Середньовіччя та про морок Відродження...”.

Під “світлом Середньовіччя” слід, очевидно, розуміти три великі архітектурні стилі: візантійський, романський та готичний, сам перелік шедеврів яких зайняв би цілий том. З-поміж візантійських назву лише октагон Сан Вітале в Равенні, собори св. Марка у Венеції та св. Антонія в Падові, св. Софію в Константинополі та її київську іменницю – посестру, пізніше барокізовану; з романських – собори у Шпаєрі, у Вормсі, пізанську Piazza dei Miracoli з її собором, баптистерієм та кампанарієм, відомим популярно як “падуча вежа”, також згадаю загадкового “вершника” з Бамбергу; з готичних – Нотр-Дам у Парижі, собори у Страсбурзі, Реймсі, Толедо, Бургосі, в Пальмі-Майоркській, дзвіницю Джотто у Фльоренції, нарешті – Сієнський собор, що перевершує людську уяву про земну межу Прекрасного, також фрески Чімабуе, П’єтро Льоренцетті, шойнозгаданого Джотто, святі образи Фра Беато Анджеліко, дерев’яні скульптури Тільмана Ріменшнайдера, різьблені вівтарі та образи Міхаеля Пахера... У галузі красного письменства це – ірландські та ісландські саги, п’ятивершинний героїчний епос (ці п’ять вершин: “Беовульф”, “Пісня про Роланда”, “Пісня про мого Сіда”, “Слово о полку Ігоревім” та “Нібелюнги”), а далі – куртуазний та містичний епос пізнього Середньовіччя: цикл про Тристана та Ізольду, про “просвітленого простака” Парцифалю (або, інакше, сказання про святого Граля) та література видінь, почавши від анонімого кельтського “Видіння Тнугдаля” й кінчаючи “Божественною комедією” Данте Аліг’єрі...

Зупиняючись на поширенні містичного почуття серед людності європейських країн, Ярхо застерігав нас, щоб ми не вірили підручникам, бо щітмі містичне почуття насаджувала церква: церква, навпаки, зі зростанням цього почуття втрачала ґрунт під ногами (бо коли вірні можуть безпосередньо спілкуватися з Богом, клірик стає безпотрібним...) і починала боротьбу з ним. Під “морок Відродження” Ярхо, очевидно, мав на думці головню похмурої постаті гугенотів і пуритан, масове палення єретиків (не забуваймо, що власних єретиків палив і Кальвін!) та антифеміністичне божевілля, що охопило було пів-Європи: “Запах Відродження – це запах людської смаженини...”.

Серед жанрів містичної літератури, яка б заслуговувала не на скромний розділ у цій статті, а на окреме тисячосторінкове дослідження, в літературознавчій практиці відрізняємо три групи:

Перша група. Жанри загальні, спільні для більшості літератур: гімн, молитва, заклинання, проклин, присяга.

Друга група. Жанри локальні, розповсюджені лише в літературі певного народу або обмежені колом adeptів певної релігії. Тут я назву гебрейський псалом (який перейшов до християнських релігій – і, відповідно, до літератур європейських народів), буддійську джатаку, тамільські пурані, суфійську притчу.

Третя група. Жанри, розповсюджені в літературах різномовних народів, але обмежені певним часом, рамками конкретних історичних періодів.

дів. Такими були жанри містичних поем та видінь за доби пізнього Середньовіччя, містерії й міраклі – як середньовічна релігійна драма.

За зразок гімнів можуть найліпше служити гімни Рігведи, наприклад, “До Вішну”:

Я дії Вішну прославляти хочу,
 Що виміряв землі безмежний простір,
 Що над усе зміщив найвище місце,
 Зробивши три свої широкі кроки.

(З перекладу Павла Ріттера)

Згадаю мимохідь, що гімни Рігведи на українську мову перекладали Леся Українка (за німецьким перекладом) та Володимир Шаян (безпосередньо із санскриту).

Велику кількість грецьких гімнів переклав Іван Франко. Але ми тут зачитуємо – як річ, менш приступну для читацького загалу – одну поезію Сафо в переспіві Людмили Старицької-Черняхівської:

“Гімн Афродіті”

О Афродіто, богине безсмертна!
 Я припадаю з благанням до ніг твоїх:
 Вчуй мою пісню, сльозами повитую,
 Стогін дівочий спізнай!

Звертаю увагу, що для перекладачки цей гімн не мав уже нічого містичного: вона сприймала лірику Сафо як чисто любовну, – а також, що цей гімн не є лише прославленням богині, а водночас і зверненням до неї з певним проханням, отже – молитвою.

Оскільки ми дійшли до жанру молитви, то мушу висловити застереження, що існує безліч літературних творів із такою назвою (“Молитва”), де по суті нема нічого містичного, а є лише розумовий виклад певних прохань і побажань, здійснення яких хотів би бачити ліричний герой. Зразком такої інтелектуальної молитви може бути Кулішеве

Всевишній, я Тобі молюся,
 Молекул космосу Твого...

Як противагу до молитовних міркувань наводжу емоційну молитву грішника, яку поет вкладає в уста своєї матері. Це одна з перлин світової поезії; ми маємо її в двох, мабуть, одночасних, українських перекладах. Це – Війонова “Балада-молитва до Богородиці”. Подаю той самий фрагмент у двох різних перекладах:

Я бідна жінка, недолуга й сива,
 Ні літер, ні письма не розбираю.
 В капліці, де молюся, є дивне диво:
 Рай на стіні – святі на арфі грають,
 На іншій – в пеклі грішників карають.
 Тут – тихе світло, там пільма й страждання.
 Богине, зглянься на моє благання,
 Я тут, перед Тобою розпростерта,
 Молюсь Тобі від рання до смеркання, –
 В цій вірі хочу жити і померти.

(Переклад Леоніда Первомайського: “Франсуа Війон: Великий тестамент та інші поезії”, Київ, 1973, стор. 74)

А це той самий фрагмент у перекладі Святослава Гординського:

Я жінка проста і дурна, нічого
 Не знаю, книг не звідала глибин,
 Та в церкві, у якій молюся Богу,
 Я бачу образ райських верховин,
 Там грішні в пеклі дивляться зі стін,
 Тут радісно, там страшно поглядати.

Богине, дай убрати райські шати,
 Ти, до якої лине грішний рій,
 Без лицемірства, вірою понятий:
 До смерті житиму у вірі цій.

*(“Франсуа Війон. Життя і твори”,
 в-во “Сучасність” 1971, стор. 63–64)*

У Лермонтова знаходимо дві однойменні поезії, що зветься “Молитва”. Одна – це лише роздуми про силу слова:

Есть сила благодатная
 В созвучьи слов живых...

Друга – справжня молитва, причому, як і у Війона, молитва Богородична:

Я, Мати Божая, нині з молитвою,
 Тут перед образом, кротким осяянням, –
 Ані у розпачі, ні перед битвою,
 Ані з подякою, і не з розкаянням, –

Не за свою молю, – бувши банітою –
 Душу пустельника, в світі безродного, –
 Діву незайману хочу вручити я
 Теплій заступниці світу холодного.

В щаснім оточенні хай вона виросте,
 Дай їй супутників з приязню вірною,
 Світлу дай молодість, старість сумирною,
 Серцю незлобному – лагоди й ширости.

А як останнії прийдуть розлучини,
 Ложа печального скорбні відвідини, –
 Ліпшому з ангелів взять щоб доручено
 Душу прекрасною в час той незвіданий...

(Переклад Ігоря Качуровського)

Обидві “Молитви” Лермонтова мали свій відгомін в українській ліриці: перша дала Шевченкові поштовх для його рядків:

Ну, що, здавалося б, слова?
 Слова та голос, більш нічого.
 А серце б’ється, ожива...

Друга, не стільки змістом, скільки ритмічною структурою, підказала Маркові Вороному крашу його поезію:

Господи, в день Твого гніву нестримного
 Дай мені мужність і віру в небесне,
 Дай чути в шепоті саду звіриноного
 Царство Ісусове христовоскресне...

(Повний текст див. у Хрестоматії)

В одній з найкращих поезій Олега Ольжича показано, як діє молитва на людину, як її ушляхетнює й підносить. Маю на думці

Ігумен встав. Брати домінікани
 Двома рядами вийшли з-за столів..

(Повний текст див. у Хрестоматії)

Щодо жанру заклинання, то зі старої германської літератури збереглися два Мерзбургські заклинання: перше – на звільнення з кайданів чи полону, друге – на вправлення вивихненої ноги коня. На українську мову переклав їх Іван Франко. У плані боротьби з “опіумом для народу” радянські упорядники п’ятидесятитомного зібрання творів Франка залишили ці переклади поза зібранням, та, на щастя, ці речі опублікував Леонід Рудницький у дослідженні “Іван Франко і німецька література” (стор. 26–27).

Франко зберіг двочленну структуру заклинань, де перша частина – повістувальна, а друга – оперативна, але не відтворив їхньої фонічної організації.

Щодо новітніх заклинань літературного походження, то їх не так багато. Доводиться звертатися до двох російських (обидва українського походження) поетів Срібного Віку – Федора Сологуба та Макса Волошина.

У Сологуба (нагадує: Сологуб – це псевдонім; справжнє ім'я письменника – Федір Тетерніков. Батько його, Кузьма Тетерніков, був нешлюбним сином української дівчини-кріпачки та її пана, полтавського поміщика Івницького) знаходимо поезії в дусі народних магічних формул:

Нет словам переговора,
Нет словам недоговора,
Крепки, лепки навсегда
Приговоры-заклинанья
Крепче крепкого страданья,
Легче страха и стыда...

(Федор Сологуб.
«Стихотворения»,
1975, стор. 451)

Нашадок українського козака-бандуриста, з якого поляки живцем здерли шкіру (чи не Волоха з Шевченкових “Гайдамаків”?) Макс (Максимільян), Кирієнко-Волошин дає заклинання з політичним наснаженням: в повістувальній частині наводить перелік сучасних йому жахів –

Из крови, пролитой в боях,
Из праха, обращенных в прах,
Из мук, казенных поколений,
Из душ, крестившихся в крови... –

а в оперативній висловлює певність, що з усього цього

Возникнет праведная Русь...

Розвиток подій за сімдесят років після написання цієї поезії показав, що побажання козацького нащадка не лише виявилось нечинним, а здійснилося якраз навпаки, немов би його заклинання дало зворотний ефект...

Деякі наші невольницькі думи побудовані за схемою заклинань: розповідається аналогічний випадок і висловлюється прохання до Бога, щоб такий випадок повторився.

Розгляд та аналіз магічних заклинань не входить до плану цієї статті. Скажу лише, що хоч об'єкт, до якого звертається знахар, чародій чи поет, та який (об'єкт) має певну вимогу виконати, часто залишається неназваним, однак, ледве чи можна пристати на матеріалістичне трактування так званої ужиткової магії (не кажучи вже про інші випадки): адже при вимовлянні тих формул завжди мається на думці *хтось*, хто має те прохання (чи ту вимогу) здійснити. Різниця лише в тому, чи то сила добра (святий Микола, Богородиця тощо), а чи зла (практика “чорної магії”).

Заклинання, замовляння і т.п., звернені до Доброго Начала, у християнських народів мають відповідний зачин:

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа...

Мусульманські починаються: “Во ім'я Аллаха милостивого й милосердного...”, буддійські: “Великому Будді і його вченню та ченцям – поклоніння”.

Найбільшою збіркою заклинань у світовому письменстві є одна зі священних книг індуїзму, “Атгарва-Веда”, де формули мають також мистецьку вартість.

Завдяки забороні, даній у Мойсеевому декалозі, присяга в християнську містичну літературу, скільки можу судити, не увійшла. Розповсюдже-

на вона у фольклорі, переважно серед низів суспільства, а в поезії вживається, переважно, як суто літературний засіб – без містичного підтексту. Так, Михайло Драй-Хмара переклав відому присягу з лермонтовського “Демона” –

Клянусь зорею давних чар,
Промінням заходу і сходу...

(М. Драй-Хмара, “Вибране”,
Київ, 1969, стор. 177)

Стаття в радянській “Літературній Енциклопедії” під гаслом “Заговор” розглядає цілу низку споріднених жанрів, причому автори статті Юрій Соколов та Розалія Шор цілком слушно вважають, що провести чітку межу між, скажімо, молитвою та молитвоподібним замовлянням не завжди буває можливо.

Так само не завжди намацальною є грань поміж молитвами та гімнами, в чому переконує нас славетний “Гімн” великого польського містика Юліюша Словацького. “Гімн” Словацького існує в кількох українських перекладах. (Зокрема, на Заході опубліковано переклад Яра Славутича в журналі “Нові Дні” – січень 1954.)

Власне, польська поезія минулого сторіччя становить певного роду виняток із загальноєвропейської реалістичної тенденції в літературі, не без деякого впливу історичних обставин; адже Польща переживала трагічний період своєї історії; тисячолітня войовнича держава опинилася поділеною між трьома сусідами, а повстання з метою повернення незалежності, одне за одним зазнавали фіаско; саме тут розквітла творчість таких містиків, як щойноназваний Юліюш Словацький (“Лілля Венета”, “Ангелі”, “Батько зачумлених”) та Жигмонт Красінський (“Небожественна комедія”).

Життя ніколи не вкладалося і не вкладається в матеріалістичні схеми: випадки достеменного справдження бачених людиною снів, передчуття нещастя, яке надходить, телепатійне сприймання чужих думок або глухе усвідомлення, що в цю мить десь на віддалі скоїлося лихо – ще не знати, яке саме, але вже цілком певне, дивна й радісна полегша, коли за стіною скінчилася чиясь тяжка агонія, чудодійне видужання від невигойної хвороби, передбачення поетом хвилини і місця власної смерті – усі ці “парапсихологічні” явища давали продуктивну і для релігії, і для ідеалістичного світогляду, і для містичних елементів у поетичній творчості. (Серед осіб, знаних мені особисто, можу назвати два випадки чудодійного видужання: в Олександра Солженіцина, коли теоретично, за медичною експертизою, йому лишалося кілька місяців життя, зацементувався пістряковий опух. Це перший загальновідомий, зрештою, випадок. А це другий: дівчину розбив параліч; вона пролежала двадцять п’ять років, “половину життя”, за її висловом – аж одного разу їй приснився померлий священник-стигматик, з яким вона свого часу листувалася, і звелів їй встати. Ранком наступного дня вона стала цілком здоровою.)

У світовому письменстві відомі два різні випадки передбачення поетом власної смерті: французького поета Казота, який ще до французької революції передбачив свою долю – смерть на гільйотині, та вже згаданого російського поета Лермонтова (інші “самопередбачені” смерті в російській літературі – Сологуб, Гумільов, Єсенін – можна витлумачити як випадковий збіг обставин), що описав докладно свій труп “на піску долини, під палючим сонцем”.

Однак перемога матеріалістичного світогляду – а відповідно до того й реалізму в літературі – не була повною й дефінітивною:

1) Паралельно з реалістичним романом протягом усього часу існує роман із мотивами втручання надприродних сил у життя людини – так званий готичний або чорний роман, особливо розвинений в англосаксів. Ха-

рактарно при тому, що біля джерел обох жанрів – реалістичного й готичного роману – бачимо ту саму постать – це Тобіас Смоллет. Готичного роману не можна зводити до лоскотання твердих англосаксонських нервів, що їх ніщо не бере, крім позагробового жаху. Це також дотик до Великої Таємниці*.

2) Хоч публіка, так званий читацький загал, вбачала скрізь реалістичну тенденцію, але існують окремі автори з предилекцією до містики й містицизму: Гоголь (“Ревізор”, “Мертві душі”), Достоевський (“Біси”, “Брати Карамазови”), Словацький, Красінський, Шарль де Костер, Моріс Метерлінк...

3) У творчості послідовних реалістів подеколи натрапляємо – і то в найкращих творах – на відхилення в бік містицизму: до таких творів належать “Шагренева шкіра” Бальзака, пізні оповідання Тургенєва, “Звізда Соломона” Олександра Купріна, “Мойсей”, “Іван Вишенський” Івана Франка та ніч убивства в його ж таки “Перехресних стежках”, “Камінний господар” Лесі Українки, яка сама мусила признатися, що в постаті Дон-Жуана є щось містичне...

Містичним може бути не тільки зміст, а, наприклад, звучання мистецького твору (фоніка “Ворона” Едгара По). Містика може бути пов’язана з певним числом: свого часу в книзі “Строфіка” я писав про дантівську терцину:

В основу своєї “Комедії” (яку пізніше названо “Божественною”) Данте поклав містику числа 3, і немає сумніву, що й тричленна будова терцини і її безперервність мали для нього містичне значення. Триєдність св. Трійці, і три частини поеми, і тричі три пекельних круга, і тридцять три пісні в кожній частині поеми (в першій – тридцять три плюс одна), і, нарешті, терцина – все це мало для поета глибокий позарозумовий зв’язок.

(“Строфіка”, Мюнхен, 1967, стор. 142)

А в рецензії на збірку Володимира Янева “Життя” висловлював я таке припущення:

Цикл “Лірична автобіографія” творить ядро збірки “Життя”: це сорок шість поезій, кожна з трьох п’ятивіршових строф, писаних чотиристопним ямбом. Чому саме автор зупинився на п’ятивіршах – в українській поезії досить рідко вживаних? Як мені відомо, Янів глибоко релігійна людина, тож можливо, що тут справа в звуковій подібності, – що і в його підсвідомості слово *п’ять* асоціювалося зі словом *розп’яття*. Вся збірка “Життя” переткана звуковими повторами, однак вони не мають характеру ономапопеїв чи звуконаслідування, наприклад:

О думи, звільнені з полону,
Тривога та тіней тлінних тіл...

або

В хрусталях ліс стає собором,
Святиною розблисне бір...

або ще

Виходить холод у хітоні...

Мені здається, що ці звукові повтори мають якоюсь мірою містичний характер, що поет за їхньою допомогою має намір викликати певний релігійно-споглядальний чи, може, релігійно-медитаційний настрій...

Містика може бути пов’язана і з зоровим враженням. Знову доводиться цитувати свою власну рецензію на творчість української сюрреалістики – свідомої послідовниці Рудольфа Штайнера і східних містиків – Галі Мазуренко:

Хитались тополі. Густішали тіні.
Хрест на хрест, хрест на хрест лілеї хилило.
Хрустіла зів’яла трава під коліном.
Учитель молився.

* Готична новела в українській літературі це окрема тема, над якою працює автор цієї статті.

Тут ні словом не згадується розп'яття, але хрестоподібна літера Х (андріївський хрест) залишає в підсвідомості образ хреста.

В Німеччині бачимо містичні настрої в ліриці раннього Рільке. Подамо одну з його мініатюр у перекладі Михайла Ореста:

Я знаю малу, темнодаху
Церкву на мирній горі,
До неї ввись, як монахи,
Бредуть кипариси старі.

Святих покинуте гроно
В нішах живе німих,
А вечір ронить корони
Крізь вікна на чола святих.

(Р. М. Рільке, Г. Фон Гофмансталь,
М. Давтендай, "Вибір поезії",
Авгсбург, 1953, стор. 21)

Дія візуального образу цієї мініатюри така, що людину зненацька охоплює почуття дотику до Великої Таємниці, наближення до чогось ясного й непроминального...

З іншого роду містикою зустрічаємося в німецькомовних прозаїків празької групи: Густав Майнрік, Франц Кафка...*

Зрозуміло, що я тут не вичерпав і не охопив усієї містико-релігійної літератури (адже про самого тільки Данте чи Гете з його "Фаустом" написано сотні томів); я спробував лише показати її багатогранність...

Релігійно-християнські мотиви належать до невід'ємних атрибутів нашої старої поезії як книжної, так і фольклорної, — точніше кажучи анонімної, відомої в пізніших записах, — що не перешкоджає цій фольклорній поезії в кожному конкретному випадку мати якесь першоджерело індивідуального авторства...

На середину минулого сторіччя припадає наскрізь духова й просякнена християнським світоглядом творчість Шевченка, в чиїх поезіях загадки та звернення до Бога — це не літературний засіб і не данина моді, а прояв глибокої віри. І такі вислови як "Не нам на прю з Тобою стати..." ніяк не менш релігійні, ніж аввакумівське "Господи, Господи, хто нас розсудить з Тобою?!", а поема "Марія" — це не прояв вольтер'янства, лише несподіване (і, зрозуміло, неусвідомлене) повернення до раннехристиянського вчення динамістів, визнаного пізніше єретичним...

Християнська лірика П. Куліша не стільки чуттєва, скільки розумова, але Куліш, так само, як і "непривітаний співець" Щоголів, не робив, так би мовити, погоди у сфері релігійно-філософських зацікавлень своїх молодших сучасників.

Відомо, що духовий фактор ніколи не йде рівнобіжно з матеріальним — найчастіше він запізнюється, а іноді — випереджає його. Тож розвиток релігійної поезії у двох частинах поділеної наприкінці XVIII в. між Росією та Австрією України, з огляду на відмінні економічні та соціально-політичні умови, не міг не піти різними шляхами: якщо в Галичині інтелігенція формувалася великою мірою з греко-католицьких священників та членів їхніх родин, — а це неминуче відбивалося й на ідеологічному спрямуванні творчого прошарку цієї інтелігенції, — то інтелігенція Придніпровської України була куди строкатішою за своїм соціальним походженням, а водночас не менш вузькою ідеологічно — завдяки безкритично сприйнятим і лише подекуди національно забарвленим ідеалам російського народництва, базованого в принципі на атеїстичному марксизмі.

* На жаль, зупинятися на таких творах, як "Процес", я тут не маю можливості. Трохи докладніше мої погляди на творчість Кафки висловлені в статті про нього (журнал "Нові Дні", листопад 1973).

*Нестор-літописець.
З ілюстрацій до "Патерика Києво-Печерського".*

Так, XIX вік (джерел для світогляду якого слід шукати у XVIII-му, у французьких "просвітителів") із його вірою в прогрес – вірою, базованою на технічних здобутках цивілізації, – кажучи вульгарно, намагався "заступити Бога машиною", а прагнення соціальної перебудови суспільства викликало, серед багатьох інших хворобливих явищ – чиєї хворобливості тоді ніхто не помічав – також антиклерикальні настрої культурного прошарку суспільства, причому цей антиклерикалізм переростав у ворожість до релігій, набирав форми атеїзму. Коротко: це був час занепаду містичної літератури.

Певного роду підсумком нашої поезії від Котляревського до першої світової війни була антологія Бориса Грінченка "Досвітні огні", куди упорядник не включив жодного твору ані з містичним змістом (бо ж містичну Шевченкову поезію потомні покоління сприймали як "суспільно-громадську"), ані з релігійним, а якщо десь і натрапляємо на мотив, пов'язаний із релігією, то це в ліпшому разі скализубна буфонада з антирелігійною тенденцією ("В страшно судную неділю ксьондз казання говорив..."; "Прийшла в церкву стара баба, свічок накупила..."; "Два злодії опівночі костюл обкрадають..." та інші співомовки Руданського), або, в гіршому випадкові, відверта антирелігійна пропаганда:

Нечестива, єпископе, служба твоя:
В їй луна від розстрілів лунає...

("Досвітні огні", Київ, 1908, стор. 53)

Містичні Шевченкові поеми довго лишалися невідомими нашому читачеві не тільки тому, що перебували під забороною як "єретичні", а, головне, тому, що публіка наша не доросла була до сприйняття цих творів.

Той факт, що один з найцікавіших українських поетів минулого сторіччя Яків Шоголів ні за життя, ні пізніше, не здобув тієї популярності, на яку він як поет заслуговує, почасти можна пояснити його неприйняттям так званих “прогресивних ідей” народництва, а також релігійними мотивами його лірики.

Також гостра атака Коцюбинського супроти якщо не найталановитішого, то найкультурнішого лірика початку сторіччя – Миколи Філянського спричинена була насамперед релігійно-містичним настроєм його віршів.

Необхідно, однак, ствердити, що матеріалістичним світоглядом охоплені були лише верхній прошарок суспільства: професійні революціонери, літератори, журналісти, значна частина студентів та гімназистів; натомість основна маса народу, як у нас, так і в Західній Європі, трималася засад християнства. Саме на Заході постала анонімна “Молитва”, яку наводжу в своєму перекладі:

До Господа – блага́ння молитовне,
Вчини мене знаряддям Твого миру:
Де є ненависть – хай би ніс любов я,
Де є образа – прощення приносив,
Де є незгода – щоб приніс я едість,
Де сумніви – хай би приніс я віру,
Де помилка – щоб істину приніс.
Де відчай – щоб туди приніс надію,
Туди, де смуток, хай би ніс я радість,
Де темрява – туди приніс би світло...
О Вчителю, вчини щоб я запрагнув
Не бути втішеним, а потішати,
Не бути пізнаним – лише збагнути,
Не бути любленим – лише любити.

Бож даючи – отримує людина,
Прошаючи – всепрощення знаходить,
Вмираючи – тим самим воскресає
До Вічного Життя...

“Молитва” постала на початку нашого сторіччя у Франції і набула поширення під час Першої світової війни як нібито твір Франціска з Ассізі. Переклад зроблено з італійського варіанту.

Свідомством релігійності українського народу є й те, що катакомбна католицька церква існує в Галичині й на Закарпатті ось уже сорок років, і те, що в тридцятих роках селяни Придніпрянщини свідомо йшли на смерть за віру. Коли в моєму рідному селі церковного старосту, з багатих козаків, Микиту Чутченка, восени 1930 р. вивезли з родиною на Далеку Північ – зголосився бути старостою, знаючи, що прирікає себе на загибель, відомий на кілька сіл кулачний боєць Данило Дем’яненко, який іще кілька місяців не допускав закриття церкви. 1931 р. його розстріляно...

Вертаючись до російської літератури, зазначу, що мала вона в собі, крім атеїзму, також інші, ще відворотніші, первні. А що це за первні, буде ясно з дальшого викладу.

Візьмемо за вихідну точку малярську творчість двох іспанських містиків: Ель Греко та Гойї.

Християнська містика Ель Греко – річ, яка не потребує тлумачень і пояснень. Але дещо інше бачимо на образах пізнього Гойї. Про його постаті можна сказати словами Юрія Клена:

Потвори, нелюди, звірі –
Все сатана змішав у тісто...

...Ми вже згадали, як священник-стигматик, з’явившись у сні, вилікував паралітичку. А серед матеріалів, що їх збирають дослідники жанру

готичної новели, є й такі: у Польщі останнім часом знайдено дівчину, яка має на горлі криваві рани від зубів Дракули. Це, так би мовити, антистигмати...

Тож поруч із християнською, гебрейською, магометанською, буддистською та індуїстською містикою, що їх єднає позитивне розуміння Божественного Начала, мусимо згадати ще про існування містики антихристиянської...

Я пригадую, як іще в молоді роки викликало в мене почуття незрозумілої огиди ознайомлення з творчістю російського другорядного поета Ключова; наприклад, така строфа:

Как на нашей ли слободке,
Развеселой стороне,
Жил детина, что малина,
Тонкоплеч и чернобров...

Викликало здивування порівняння парубка з малиною (бо ж у російській народній поезії “малина” – стале порівняння для дівчини), а також епітет “тонкоплечий” стосовно до парубка, якому личило б бути, навпаки, широкоплечим.

Щойно на еміграції, ознайомившись із біографією Ключова, я зрозумів протиприродний сенс ключовської образності. На еміграції я довідався також і про те, що Валерій Брюсов, який перед тим, як стати членом комуністичної партії, брав участь у “чорних месах”, залишив у своїй ліриці цілу енциклопедію сексуальних збочень.

Також на Заході я прочитав італійський цикл “богородичних” віршів Олександра Блока, цикл, що був би найвищою точкою антихристиянського блюзнірства, якби сам автор не перевершив його в поемі “Дванадцять”...

Передчуття наближення катастрофи наприкінці минулого віку навідало деяких мислителів і літераторів. Тут слід назвати російського філософа й поета – відважного прихильника екуменізму – Володимира Соловйова, що від нього містика міцно увійшла в поезію і прозу Срібного віку. Маю на думці “Христос і антихрист” Мережковського, романи Сологуба “Бісеня” та “Нав’ячі чари”, лірику й драму щойно згаданого Блока. Навіть серед таких, здавалося б, тверезих віршів Гумільова трапляються якісь дивно-незрозумілі, ніби зовсім іншою рукою писані поезії. Проаналізувавши одну з таких поезій, російський критик Сергій Маковський доходить висновку, що “Гумільов коливався поміж Христом та Денницею” (Люцифером). Цей висновок можна поширити майже на всю російську літературу тієї доби.

Куди менш відомий еміграційний російський літератор Борис Башілов (якого я добре знав особисто), підсумувавши антихристиянські мотиви свого рідного письменства переджовтневої доби, назвав своє дослідження “Наш батьку, дияволе...”, видавши тим самим загальний осуд на те письменство...

Але якщо українська література Наддніпрянщини увібрала в себе, разом із утилітарним розумінням мистецтва, атеїзм “старшобратньої” інтелігенції, то до духу чорної містики вона виявилася несприйнятливою, імунною.

Я вже згадав, що під впливом російського народництва, в основному марксистського й атеїстичного, було немодно виявляти релігійні почуття, натомість літератори – особливо ті, що дбали про успіх у “передовій” публіки – любили кидати антицерковні, а часом і антирелігійні натяки, а священників не можна було виводити інакше, як у карикатурно-негативних постатях (назву такі твори, як “Терень” Винниченка або “Подарунок на іменини” Коцюбинського).

Отже, на початку нашого сторіччя християнська поезія, чи поезія з християнськими мотивами, цілком інакше виглядала в тому регіоні, який

званий Україна Австрійська, з одного боку, та в тому регіоні, що звався Україна Російська, з другого. Хоча в Галичині й на Буковині йшла певного роду боротьба між радикалами та клерикалами, але там була дуже поширена, читана і люблена релігійна християнська українська література. Виходили збірки релігійної лірики (напр., В. Щурата), а в творчості такого популярного поета, як Богдан Лепкий, християнські мотиви конкурували з громадськими. Натомість позитивне ставлення до християнської релігії у поетів Наддніпрянщини було винятком. А коли сталася більшовицька революція, яка зробила атеїзм чи марксизм квазірелігією, то, звичайно, про офіційне творення релігійних поезій (християнських релігійних поезій, а тим більше прози) не могло бути мови. Однак на перших початках, в роки Визвольної Боротьби і трохи пізніше, ті поезії виникали. Пояснити це можна тим, що в добу катаклізмів людина завжди зверталася до Бога, бо тільки від нього могла сподіватися допомоги чи порятунку. Зокрема, низку християнських релігійних поезій написав Павло Тичина, той самий Павло Тичина, який перший – іще без особливого примусу – пішов на послугу кривавому режимові. У своїх поезіях він мусив робити певні зміни, і там, де було: “Бог засіває, падають зерна кришталевої музики”, стало: “Час засіває...”; з Бога зробився “час”, поезія друкується, ніби це той самий твір Павла Тичини... Ту саму операцію пророблено із іншими творами, а ще інші тичинівські поезії релігійного характеру просто перестали з’являтися у книжках його вибраних творів, і про них читач на Україні донедавна мало що знав – знала лише духовна еліта, яка читає Самвидав і слухає радіо з-за кордону. Бо ж відомо, що в Радянському Союзі книжки старих видань для широкої публіки з бібліотек на руки не видавали; для користування ними треба було мати спеціальний дозвіл від певних органів. Щойно 1983 року, після півсторічного покарання забуттям, перевидано ранні твори Тичини, в тому числі й Богородичний цикл.

Так само деякі поезії з релігійною тематикою написав тоді Максим Рильський, який услід за Тичиною – щоправда не добровільно, а після піврічного ув’язнення – пішов на службу до комуністичного ладу. “Різдвяний сонет” Рильського зник був з видань його творів, і щойно тепер, по шістдесятьох роках, сонет знову надруковано.

У невеличкій ліричній поемі “Сіно” Рильський змалював перемогу добра над злом у душі людини, але, знаючи обставини (був 1927 рік), волів не називати Христа, ні церкви (там згадано лише сповідь...).

Зеров натомість обережністю не відзначався: свій сонет “Чистий четвер” він показав найкращому своєму учневі Петрові Колесникові, а П. Колесник відніс його до ГПУ, і потім, коли судили Зерова, цей сонет, звісно, фігурував серед звинувачень проти поета.

Також кілька поезій з християнськими мотивами – про святих Зосима і Саватія, що беруть бджіл, про церкви на Україні тощо – написали тоді Олекса Слісаренко, Клим Поліщук, Лада Могилянська, молодий Вороний (Марко, син Миколи). Але все це було ліквідовано і знищено, як ми знаємо, у переважній більшості з самими поетами, бо ж загинули в концтаборах Зеров, Поліщук, Слісаренко, Марко Вороний, а Ладу Могилянську розстріляно...

І от у літературі, в певній галузі, витворилася пустка, бо ж релігійна поезія існує в історії відколи існує людина.

Отже, без релігійних мотивів жодна література не існувала ніколи. Якщо ці мотиви виключити, література стає неповною. Так само, до речі, немисленні романіка й готика – як архітектурне мистецтво – без церковного зодчества: базилік, соборів, баптистеріїв та кампанаріїв. Немислене й мистецтво візантійського стилю без тих мозаїчних образів Пантократора, Божої Матері та святих апостолів, які оздоблювали церкви. Немисленим є й малярство Відродження без зображень Богоматері, Христа, св. Севас-

свідчить відродження християнської думки в творчості тих, хто виїхав на Захід. В 1930-х роках вирвався Юрій Клен, і одним із перших його творів, друкованих у вільному світі, була невеличка поема "Св. Софія", де він жахається з приводу того, що планують знести у Києві храм св. Софії. (До знесення, як ми знаємо, на щастя, не дійшло.) Першою оригінальною Кленовою книжкою була автобіографічна поема в октавах "Прокляті роки", що закінчується геніальною "Молитвою". У повоєнні роки Клен працює над містичною епопеєю "Попіл імперій", і цим самим стверджує, що українська поезія у своїх найвищих виявах завжди була духовною поезією.

І тут я хочу зробити невеличке застереження: ця духовність не обов'язково могла бути чисто християнською. Як приклад — трохи повернувшись назад — назву творчість Павла Филиповича, одного з київських неокласиків, члена того ж таки п'ятірного грона, до якого належали вже згадані Зеров, Рильський, Клен і Драй-Хмара, який написав два релігійно-містичні сонети — "Київ" та "Поділ" — у 1930-му році, коли таких творів уже не можна було друкувати.

Філософська лірика Павла Филиповича — поезія пантеїстична, та ледве чи в ній можна знайти риси християнського пантеїзму Франческа Ассізького; це радше риси індуїзму. Отже, індуїстську лірику в 1920-х роках іще можна було надрукувати в Радянському Союзі, бо ж керівники партії й уряду у філософських питаннях не розбиралися. Якщо там стояв Христос чи святі християнські, чи оспівування церков, то ясно, що це не могло йти до друку. Але якщо це були вірші про злиття з природою, єдність людини з довколишнім світом, чи ще якісь пантеїстичні мотиви, то наглядачі на те не звертали особливої уваги. Пізніше не могло бути вже й такого, бо, по-перше, ніхто не наслідювався щось подібне писати, а по-друге, ті ке-

тьяна, св. Катерини, св. Франческа, св. Юрія... Між іншим сонячне світло, чи не вперше в історії світового малярства, з'являється на образі Маріотто Альберті-неллі "Visitazione", себто зустріч Діви Марії зі св. Єлисаветою (Uffizi, Флоренція).

Повторюю: література Середньовіччя без релігійних мотивів взагалі була б неможлива (згадаймо твори містичного, візійного, есхатологічного характеру, не кажучи вже про патристику), а література Відродження й Нових часів без цих мотивів виглядала б досить таки збідненою.

І от у 1920-ті роки (за винятком самих початків та окремих пізніших проявів) постає на Радянській Україні в цій царині цілковита порожнеча.

Чи справді українські поети погасили в собі віру? Ні, не погасили! Бо про це

рівники були вже більш освічені і могли розгадати приховану антирадянську сутність твору, як це сталося у кінці 1960-х років з прозою Бердника.

Протягом 1930-х, 1940-х, і майже до кінця 1950-х років традиції християнської (і взагалі релігійної) української літератури зберігаються лише на Заході. Була тут не тільки принагідна, аматорська поезія; водночас постали також – крім згаданих уже творів Клена – сповнені релігійними мотивами вірші Ольжича, Маланюка, Мосендза, Стефановича, Антонича, Гординського, Кравцева, Янева...

Коли наприкінці другої світової війни вирвалися з радянських лабетів уцілілі українські літератори, то виявилось, що майже всі вони несли в своїй душі або християнські, або ж неокреслено-релігійні первні.

На першому місці я тут назву чи не найбільшого лірика другої еміграції – молодшого Зерова, відомого під літературним іменем Михайло Орест. В його творчості знайшли своєрідний симбіоз християнська містика європейського Середньовіччя та філософія індуїзму. З одного боку мотто “Дерево – це найстарша людина”, або звернення до дуба: “Тобі моя любов і поклоніння”, з другого – постаті святого Франческа чи мотив святого Граля.

Містичну епопею Клена я вже згадував. Додам лише, що на вершинах нашої еміграційної прози у повоєнні роки став просякнений християнською містикою роман Івана Багряного “Сад Гетсиманський”, де мова йде про вірність і зраду.

Серед поетів “покоління другої світової війни” чимало таких, що писали або пишуть вірші з релігійною тематикою, але містичні настрої я помітив лише у ранніх творах Леоніда Полтави та в “Баладі про вічну варту” Остапа Тарнавського.

І от ідуть роки, животіє радянська поезія, радянська повоєнна проза, де фактично не можна провести грань між графоманом і талановитим письменником. Бо всі пишуть в дусі соцреалізму, є певні стандарти, канони, від яких не можна відійти. Але коли починається рух шестидесятників, коли повертаються недомучені ув’язнені з Сибіру, з далекої Азії, коли починають друкувати твори тих, що розстріляні, або загинули в таборах смерті – то це пробуджує не тільки творчість як таку, а також якоюсь мірою притягає людину до релігійних мотивів.

Зберегли християнство в душі й деякі недонищені творці “Розстріляного Відродження”. Так, співв’язень Антоненка-Давидовича Олександр Хахулін у журналі “Континент” оповідає (цитую за українським перекладом Дмитра Чуба в книжці “Двісті листів Б. Антоненка-Давидовича”):

Борис Дмитрович був дивовижним оповідачем (...) Особливо ми були захоплені його розповіддю (...) про життя і смерть матері, що приїхала до сина-лікаря з України до Середньої Азії: вона була добра християнка, старанно молилась Богу, за що комуністка, синова дружина, зненавиділа свекруху...

Далі автор спогадів оповідає, як купив книжку “За ширмою”, але “...місце, де йшлося про богомільність матері, було вилучено цензурою”.

З поетів-шестидесятників найбільшу популярність як на Україні, так і серед нашої діаспори, здобув Василь Симоненко, і на мою думку, саме тому, що творчість його позначена не матеріалістичним світоглядом, а просякнута духовністю, доказом чого є відразу помічена й загальновідома спорідненість із творчістю Шевченка, і менш відома, але не менш конкретна близькість із Михайлом Орестом*. Але якщо в Ореста маємо симбіоз

* Я кілька разів перед чималою аудиторією робив такий експеримент: починав з поезії Михайла Ореста “Постаріла світу споруда”, а потім переходив на писану тим самим розміром і на ту саму тему поезію Симоненка і ніхто не помічав, що це злучені водно твори двох різних поетів...

християнських первнів (що походять, головно, з містики європейського Середньовіччя) із добре знаним поетові індуїзмом, то Симоненко прийшов до такого симбіозу, очевидно, ніякого індуїзму не знаючи, ніяких середньовічних містиків не читаючи, а про Михайла Ореста напевно ніколи не чувши, бо це ім'я перебуває фактично *там* під забороною, його ніхто ніколи не згадує. Це свідчить про одне: нове покоління успадкувало те краще і те духовне, релігійне, що було в творчості попереднього, знищеного фактично, покоління, до якого належав Михайло Орест і до якого належали згадані тут і Рильський, і Тичина, і Зеров, і Филипович.

Шукати конкретних християнських мотивів у творчості Симоненка, може, було б передчасним, але все-таки якийсь відгук християнського світогляду в його творчості є, зокрема, в шевченківській розробці теми самотньої матері. Як би пішов його шлях, тяжко сказати, але думаю, що якби він не помер сам, то його ... запроторили б кудись у далекі місця, звідки люди або не повертаються взагалі, або повертаються каліками...

У творчості Симоненка дедалі зростає елемент духовності; з'являється мотив повстання мертвих:

Розтерзані, зацьковані, убиті
Підводяться, і йдуть чинити суд.

Тут ще раз виринає споріднення з Михайлом Орестом, бо ж цей самий мотив був уже раніш майже тими самими словами переданий в поезії "молодшого неокласика":

О, жертви зла, замучені, убиті,
Осквернені у гідності своїй,
Настав ваш час...

В окремих поезіях Симоненка, яких на Україні не друкують, зустрічаємо звернення до Бога. І тут він перегукується з Шевченком.

Пошли мені, Боже, хоч ворога,
Коли друга послати жаль...

І ми пригадуємо Шевченкове:

Доле, де ти, доле, де ти,
Нема ніякої.
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої...

Тепер я переходжу до містика й цікавого письменника Олеся Бердника. Бердник поет і прозаїк наскрізь релігійний; він має колосальну заслугу перед українським читацтвом, зокрема перед читачами Самвидаву (та й перед читацьким загалом, коли ще його друкували) – бо він ознайомлював читача на Україні із філософсько-релігійними системами світу: з буддизмом (у повісті "Чаша Амрити"), із релігіями древніх народів, із вивченнями первісних віків християнства (у романі "Прометей", який, на жаль, побачив світ лише на Заході). Тим більша Бердникова заслуга щодо подання таких інформацій, що цих речей у радянських вищих учбових закладах не вивчають, а виданий на Україні "Філософський словник" замість викладу філософських систем чи суті релігії подає лише те, що сказали з цього приводу класики марксизму-ленінізму...

В царині наукової фантастики – жанру, що в ньому, як кажуть прибульці з України, Бердник не мав рівних щодо популярності й почитності, – письменник виводив не чудеса мертвої техніки, а дива духовності, і саме через це його на початку 1970-х років цькували в пресі й виключили з членів Спілки письменників. (Нагадую, що постать носія абсолютного зла – Арімана в романі "Зоряний корсар" – недвозначно нагадувала читачеві вождів радянської тоталітарної системи.)

Але християнином – у справжньому розумінні – Бердник, на мою думку, таки не став: тієї духової сили, яка була в роки масових репресій у багатьох представників українського – в 1930-х роках – православного, а в другій половині 1940-х років – католицького – духівництва, сили, що допомагала їм витримати нелюдські тортури й не заломитися, Бердникові якраз і забракло.

Інша промінентна постать в літературі нашої доби це Ліна Костенко. Серед тих речей, що кільканадцять років чекали на вихід в окремій книжці, одна починається віршем: “Мій дід Михайло був храмобудитель”. Людина, яка в своїй уяві будує церкви, є для Ліни Костенко позитивною постаттю, про цього діда вона пише з симпатією, – а це, до речі, щось цілком протилежне до тих антицерковних, антиклерикальних і антирелігійних настанов, що домінували в творчості Винниченка й Коцюбинського, а згодом в українській офіційній літературі 1920-х років.

Так само діаметрально протилежна до прийнятого ще від самих початків радянської влади на Україні загального тону невеличка елегія “На цямру монастирської кринички”.

Надреальна постать Жанни д’Арк навіяла свого часу великому нашому містиківі Юрію Клену його однойменну поему. Так само притягає ця постать і Ліну Костенко. Маю на думці її поезію “Руан”.

У збірці “Над берегами вічної ріки” в Ліни Костенко є невеличка поезія “Брейгель. “Падіння Ікара”, де поетеса передає словами те, що бачить на образі, а в збірці “Неповторність” так само передано словами зміст не менш відомого образу того самого Брейгеля “Шлях на Голгофу”.

Це ніби так звана поезія “другого ступеня”, тему для якої взято не з дооколишньої дійсності, а з мистецького твору.

Шанобливе, благоговійне ставлення Ліни Костенко до Київських святинь зафіксоване в її великій поемі (поетеса назвала ту поему “романом”) – “Маруся Чурай”:

І ось він – Київ! Возсіяв хрестами.
Пригаслий зір красою полонив.
Тут сам Господь безсмертними перстами
Оці священні гори осінив...

Назагал оновлення – чи відродження – українського літературного життя виявилось наприкінці 1950-х років у трьох факторах: пробудження в письменників національної свідомості, повернення до християнства та еволюція в бік модернізму. Два перші фактори я вважаю позитивними, третій – негативним (або, в ліпшому випадкові – нейтральним).

Процес не відбувався відразу і не охоплював письменників з однаковою інтенсивністю. Декого (як от Ліну Костенко) модернізм зачепив лише краєчком, декого (Миколу Руденка) не заторкнув взагалі. Інші залишилися далі марксистами. Кілька молодших літераторів захопилися самим лише модернізмом у стилі нашої нью-йоркської групи (їх не заарештовували й навіть інколи друкують).

Випадок, коли поет сприйняв симультанно національну ідею, християнство та модернізм, мабуть, лише один. Маю на думці творчість Ігоря Калинця.

Окремі, дрібні й розпорошені, релігійні мотиви дослідник може знайти у віршах Зиновія Красівського, Михайла Осадчого, Ярослава Лесева...

4-го вересня 1985 р. в радянському концтаборі загинув талановитий український поет Василь Стус. Розстріляний більшовиками російський поет Гумільов ділив свого часу всіх поетів за цілеспрямованістю їхньої творчості: поет-клерик, поет-купець, поет-воїн... Василь Стус був, безперечно, поетом-воїном у кращому розумінні цього слова. 1968 року 139 представників української творчої інтелігенції підписали листа з протестом проти наростаючої хвилі репресій. Серед підписаних бачимо ім’я

“В. Стус”. Не всі ті, хто укладав чи підписував згаданого листа, знайшли в собі достатньо сил, щоб далі чинити спротив утискам з боку партії та її карних органів. Поет Василь Стус належав до тих, хто лишився до кінця незламним. Двічі судили українського поета радянські карні органи. 1972 р. йому припав вирок – 5 років таборів суворого режиму і 2 роки заслання; 1980 р. – 10 років таборів особливого режиму та 5 заслання. Але не ці вирoki були найтяжчими ударами для мужнього поета: такими ударами була для нього неодноразова конфіскація його творів. Однак не все написане Василем Стусом лишилося в таборових архівах: на Заході побачили світ його збірки “Зимові дерева” й “Свіча в свічаді” та книжка “Палімпсести”.

Якщо Павло Филипович, син православного священика, ішов від християнства до індуїстського пантеїзму, то релігійно-філософський світогляд Василя Симоненка почав був еволюціонувати у діаметрально протилежному напрямкові: від матеріалізму (в якому поета виховували школа та університет) до пантеїзму. Звернення до Бога у згаданій тут вже поезії дає підставу припускати, що поет рано чи пізно – якби на півдорозі його не перестріла була смерть – прийшов би до християнства.

Хто повністю й до кінця проробив цей шлях: матеріалізм-пантеїзм-християнство – це Микола Руденко. Спочатку – комсомолець, відданий партії і переконаний у її непомильності, він добровольцем іде до радянської армії, потрапляє до кінної охорони дачі Сталіна під Москвою, а звідти зголошується на фронт і перебуває як політрук зиму в оточеному Ленінграді. Після війни, коли розгорнулася кампанія висунання фронтовиків у літературу, на Україні до керівництва літературним процесом висунули двох: від прозаїків Гончара, від поетів – Миколу Руденка. Руденко стає секретарем партійної організації Спілки письменників України. Руденкове прозріння й навернення відбувалися не відразу. Можливо, цьому наведенню сприяла й його незакінчена освіта: він шукає засобів доповнити її і натрапляє на такі твори, які відводять його в протилежний бік од марксизму... Ознайомившись з друкованими в Радянському Союзі поезіями Миколи Руденка, я писав про матеріалістичний, у дусі Джордано Бруно, пантеїзм письменника, але коли на Захід потрапили його недруковані вірші, ця теза відпала: стало ясно, що світогляд Миколи Руденка аж ніяк не матеріалістичний. Я не маю тут можливості зупинитися на всіх етапах його еволюції цього світогляду. Згадаю лише, що ця еволюція привела його на хресну путь – відколи, разом із героєм його поеми “Хрест”, він “підняв поволоі очі на Христа”.

Підсумовуючи, зазначу, що антиклерикальна та антирелігійна творчість українських радянських літераторів, завдяки своїй одноплщинності й малохудожності (за винятком може правити хіба що Бажанова “Ріета”, де антихристиянський зміст втілено у високомистецькі вірші) не витримує жодного порівняння із нашою релігійною та релігійно-містичною поезією, де серед поетів чистої духовости слід виділити щонайменше три імені: Тарас Шевченко, Юрій Клен, Михайло Орест...

м. Мюнхен

***Коротко про автора статті
Ігоря Качуровського***

Народився 1918 року в Ніжині.

Навчався в Курському педагогічному інституті, Графотехнічному інституті в Буенос-Айресі. Викладає курси історії української літератури й теорії літератури в Українському Вільному Університеті в Мюнхені (ФРН).

Перша збірка поезій “Над світлим джерелом” була видана 1948 року у Зальцбургу (Австрія). Згодом у різних видавництвах світу вийшли збірки “В далекій гавані” (1956), “Пісня про білий парус” (1971), поема “Село” (1960), прозові твори “Шлях невідомого” (1956), “Залізний куркуль” (1959), “Дім над кручею” (1966).

Перу І. Качуровського належать літературознавчі дослідження “Новела як жанр” (1958), “Строфіка” (1967), “Фоніка” (1984), “Нарис компаративної метрики” (1985). Він – автор численних літературно-критичних статей і перекладів, упорядник хрестоматії української релігійно-філософської поезії.

м. Київ

Анатолій МОЙСІЄНКО

Володимир Янів

ПРО УНІКАЛЬНУ ХРЕСТОМАТІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Хрестоматія української релігійної поезії, що охопила спадщину трьох століть зі сто шістдесятьма спрофільованими авторами, унагляднює в певному сенсі знаменне ствердження у Костомарових *Книгах Битія* про релігійність українців, мовляв, Україна “держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів”. Констатація тим важливіша, що *Книги* це офіційний документ серйозного гурту інтелектуалістів – Кирило-Методіївських “братчиків”, отже, своєрідний вислів колективної думки доби.

Це місце наче перегукується з характеристикою полян у Несторовім літописі: вони жили із сусідами у згоді і мали “обичаї батьків своїх, кроткі і сумирні”, а ця лагідність і стриманість лучилися з високим відчуттям родинної моралі, з унормованим весільним ритуалом: древньоджерельна кваліфікація, яка могла схилити Костомарова до думки, що “ще до прийняття віри (...) кланялися слов’яни одному Богу Вседержителю, ще Його не знаючи”.

Костомаров категорично потверджує своє переконання п’ятнадцять років пізніше в етнопсихологічному есеї про *Дві руські народності* (1861) – і то способом, який має спеціальне значення для Хрестоматії, бо просто сполучає релігійність з поетичністю, мовляв, український народ “берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із його поетичного настрою, яким одріжняється його духовний склад”. Тут ще важлива сполука поетичности з настроєм, отже з почуттєвістю, природною диспозицією, що її український філософ і культуролог Іван Мірчук уважає основою релігійності слов’ян у протиставленні до германських і романських народів. І тому лірика й ліризм, як вияв почуттєвості, отже, насамперед поезія, становлять в українському народі найзнаменніший вияв духовості. І тому без Хрестоматії цієї поезії важко було б уявити відзначування такої події, як Тисячоліття Хрещення.

А втім, саме лірика й ліризм переносять нас крізь століття аж до коренів нашого християнського світогляду, хоч у тих часах поезії у клясичному розумінні не було (а чи її сліди не збереглися); проте лірика й ліризм є скрізь: в гоміліях, літописах, житіях святих чи поученнях, і тому перед Конгресом Української Науки у сукупності завдань стоїть обов’язок продовжити Хрестоматію релігійної поезії аналогічними хрестоматіями прози й драми (театральним мистецтвом).

Це ж не випадково Блаженніший Митрополит Іларіон назвав свою натхненну похвалу Великому Каганові-Хрестителеві символічним протиставленням у *Слові* старозавітного юдейського закону новозавітній християнській благодаті, що є ключовими визначеннями на базі існуючої духовності й накресленням шляхів на далеке майбутнє. За засадою модер-